

Herth Ákos

A WHITEHEADI METAFIZIKA MEGJELENÉSE HÁROM FALLÁCIA FÉNYÉBEN

A whiteheadi metafizika egy metafizikai és kultúrtörténeti vizsgálat horizontján jelenik meg, a modern gondolkodástörténetre egy válságkorszakként mutatva rá. A válság analízise, diagnózisa, a szimptomákként felfogott filozófiai és tudománytörténeti irányzatok, világnézetek mögött feltárható okok vizsgálata képezi e horizontot, a szerveződés filozófiájának metafizikai rendszere pedig egy arra adott adekvát válaszként értelmezhető. Az adekvátság itt nem pusztán egyfajta evidens követelményt jelent, mivel Whitehead diagnózisa szerint a válság-állapot fennmaradásáért éppen e követelmény elmaradása a felelős. Ahhoz, hogy adekvát választ kapjon a metafizika a természettudományok fejlődésével az emberi civilizáció megismerési folyamatát ostromló kérdésekre, először is át kell tekintenie, rendelkezésére állnak-e a feltételek egy adekvát válasz kidolgozásához. A metafizikai és kozmológiai törekvést hajtó reflexiók elsődlegesen tehát kevésbé a valóságra, inkább a gondolkodás történetére, az emberi gondolkodásban makacsul jelen lévő, de nem szükségszerű tévedésekre irányulnak. Ezek a tévedések gondolkodási hibák, melyek Whitehead belátása szerint elkerülhetők, ehhez azonban többre lesz szükségünk egy reflexív és spekulatív viszonynál. Nem elég gondolkodunk, elképzeléseket és elméleteket gyártanunk, teoretikus építményeket emelve a hibákra. Nem csupán a gondolatainkat kell ellenőriznünk, és a megfelelő módon átalakítanunk, de a gondolkodásmódunkat is, azt a módot, ahogyan ezek a gondolatok következnek egymásból. Rá kell kérdeznünk a gondolkodóra is: mért keletkeznek ezek a gondolatok abban a formában, ahogyan aktuálisan megmutatkoznak, és milyen irányba tartanak? Mit árulnak el a gondolkodóról?

E rákérdezés alatt többet kell értenünk egy szubjektív aktusnál, egy olyan rendszerteremtő műveletről beszélhetünk, amely metodológiai felkészültséget igényel. A szerveződés filozófiája ezért fog egy módszer vizsgálatából kiindulni, és egy kifejtett módszerben megszilárdulni. Jogosan lehetnek ambivalens érzéseink, amikor egy metafizikai és kozmológiai vállalkozás kapcsán azt látjuk, hogy a vizsgálat egy módszer tárgyalásában, annak bemutatásában és alkalmazásában, állapotodik meg. Sok előfeltevés munkálkodik bennünk a gondolkodás során, közülük az egyik úgy hangzik, hogy a valóság vagy a kozmosz olyasvalami, melyhez hozzá kell férnünk, kapcsolatba kell lépnünk vele, még hozzá nem akármilyen módon. A hozzáférésre csak a legkomplexebb, a koherenciát, logikát és szükségszerűséget előfeltételező, lényegi hibát nem tartalmazó absztrakt gondolkodásnak nyílik lehetőség. Ahhoz, hogy találkozni tudjunk a valósággal, és megismerhessük, vagyis metafizikával foglalkozhassunk, hidat kell építenünk a rendelkezésünkre álló absztrakcióink által. Azt is előfeltételezzük mindezzel, hogy a valóságtól elszakadtunk, vagy legalábbis eltávolodtunk tőle, elfeledkeztünk róla, a metafizika feladata pedig az, hogy ezt orvosolja. Whitehead, életműve során, számos fallációra hívta fel a figyelmünket, interpretációmban hármát fogok bemutatni, melyekről azt gondolom, hogy mélyen összefüggenek egymással, egy képi gondolattal élve, 'közös tóból' erednek, 'genealógiai száruk' pedig éppen az előbb érintett, valóságtól-való-elszakadtságunkról szóló hiedelembe vezet vissza. A whiteheadi álláspont egyszerűen és világosan

összefoglalható a következő állításban, az előbbi előfeltevéssel szemben megfogalmazott válaszként: a valóságtól nem különül el a gondolkodó, így nincs szükség hidat képeznie, ezáltal pedig a metafizika filozófiában és az emberi civilizációban betöltött szerepe újragondolást igényel.

Térjünk rá a fallációkra! Felbukkanásuk az életműben, egyik esetében sem a *Folyamat és valóság*hoz kapcsolódik: a természet bifurkációja (bifurcation of nature) *A természet fogalmában* (*The Concept of Nature*, 1920), a rossz helyre tett konkrétság falláciája (Fallacy of Mislplaced Concreteness) a *Tudomány és a Modern Világban* (*Science and the Modern World, the Lowell-Lectures*, 1925), a tökéletes szótár falláciája (Fallacy of Perfect Dictionary) pedig a késői, életművet lezáró főműben, a *Gondolkodásmódokban* (*Modes of Thought*, 1938) kerül bevezetésre. A természet bifurkációja kiválik a három közül több szempontból is. Egyrészt Whitehead természetfilozófiai korszakához kötődik, a vizsgálat, melyben megfogalmazódik a modern gondolkodásmódot megvilágító probléma, még nem vállal magára metafizikai távlatú gondolatokat. Az utóbbi kettő már metafizikai célú kérdésfeltevés eredménye. Másrészt a természet bifurkációja jelentőségében is meghaladja társait, nem a tartalmát illetően, hanem az életműre gyakorolt hatása miatt. A probléma megfogalmazása Whitehead ön-teremtő folyamata során katalizátorként működött, egy metafizikai és spekulatív filozófiai szemléletváltás szükségességét harangozva be, vagy ahogy Stengers fogalmaz konstruktivista olvasatában:¹

„Azt lehet állítani, hogy Whitehead egész, spekulatív vállalkozása azzal vette kezdetét, hogy a természet kettéosztását a modern gondolkodást szó szerint sújtó radikális inkoherencia eseteként diagnosztizálta. Ez az inkoherencia a saját magunk által okozott problémák örökké megújuló forrása – olyan problémáké, amelyek az egyik oldalon az úgynevezett természeti törvények sikeréhez kapcsolódó absztrakciók, a másik oldalon pedig az emberi észlelés, szabadság, intencionalitás vagy felelősség köré szerveződő absztrakciók közötti összeütközésből erednek.”² (Stengers, 2014, 51).

A természet bifurkációjának megértése kulcsfontosságú tényező Whitehead spekulatív filozófiai és metafizikai vállalkozásának értelmezéséhez. Whitehead ekkor még egy természetfilozófiai vizsgálat keretében fogalmazza meg gondolatait, amit azért fontos hangsúlyozni, mert a szövegben természetfilozófia és metafizika bizonyos értelemben kizárják egymást. A természetfilozófia meghatározását ugyanis Whitehead csak annyiban tartja lehetségesnek, amennyiben a természetfilozófiai vizsgálat kirekeszti magából a metafizikából átáramló értelmezéseket és megoldásokat: „A metafizikára hivatkozni olyan, mint gyufát dobni egy puskaporos hordóba: felrobbantja az egész színteret.” (TF, 2007, 44). Csak akkor lesz képes a természetfilozófia adekvát és releváns válaszok megfogalmazására, melyet komolyan lehet venni, ha a természet fogalmának interpretációja során különbséget tesz képzet és tárgy között, feltételezve, hogy nem csupán a képzetről, de annak tárgyáról is rendelkezhetünk ismerettel. Tárgy alatt kell értenünk mindazt, „ami nem gondolat, és ami a gondolat számára önálló, öntartalmazó.” (TF, 2007, 19). A természetfilozófia e

¹ Isabelle Stengers: *A Constructivist Reading of Process and Reality*

² „It might be claimed that Whitehead’s whole speculative enterprise started from his diagnosis of the bifurcation of nature as a case of radical incoherence that literally plagues modern thought. This incoherence is an everrenewed source of problems of our own making—problems that stem from the clash between those abstractions associated with the success of the so-called laws of nature on the one side and, on the other, those abstractions organized around human perception, freedom, intentionality, or responsibility.” (Stengers 2014. 51)

tárgyak vizsgálatát foglalja magában: „Az „önmagában állás” e tulajdonsága a természettudományok alapja.” (TF, 2007, 19). Képzet alatt pedig mindazokat a gondolatokat kell értenünk, melyek a tárgyakról kialakulnak bennünk a gondolkodás során. A képzetek legalább annyira tartoznak a gondolkodóhoz magához, mint a tárgyhoz, melyre vonatkoznak. Ezért a képzetek vizsgálata során a kutatónak szükségszerűen reflektálnia kell saját gondolkodására is.

A kanti episztemológia szerint a tárgyakról magukban (Ding an sich) nem rendelkezhetünk tapasztalattal. Mindaz, amit felfogunk belőlük, alárendelődik az emberi elme megismerő folyamatának. Whitehead, ennek ellentmondva, különbséget tesz a természetről való gondolkodás homogén és heterogén módja között, mondván, hogy amíg a homogén vizsgálat a természetről mint a gondolkodástól független tárgyról gondolkodik, addig a heterogén vizsgálat nem vonatkoztat el attól a tényről, hogy a gondolkodás összekapcsolja a gondolkodót a természettel. A természetfilozófiai vizsgálat során ugyanis tudásunkra jut valami, nem csupán a képzetből, de annak tárgyából is. Ezt nevezi Whitehead érzéki tudomásulvételnek (sense-awareness). Az érzéki tudomásulvétel szolgáltatja azt a tudást, amely a metafizika alapját is jelenti. Whitehead tehát azt a kérdést teszi fel, hogy lehetséges-e metafizikai nézőpontok bevonása nélkül gondolkodni a természetről, a válasz pedig egy világos 'igen': „Mindez annyit jelent, hogy lehet úgy gondolkodni a természetről, mint egy zárt rendszerről, melynek kölcsönös kapcsolatai nem igénylik annak a ténynek a kifejezését, hogy a gondolkodás róluk szól.” (TF, 2007, 19). Minden metafizikai természetű spekuláció az így szerzett tudásból fejlődik ki azáltal, hogy e tudásra mint önmaga tudására reflektál.

Ezek után felmerül a kérdés, miként határozható meg a metafizika egy természetfilozófus perspektívájából tekintve? Következőket írja Whitehead: „Metafizikai értelmezés alatt mindazokat a kérdésfeltevéseket értem, amelyek a gondolkodásnak és az érzéki tudomásulvételnek a (természetet meghaladó) hogyanjára és (szintén a természetten túllépő) miértjére vonatkoznak.” (TF, 2007, 43). Amíg a természetfilozófia kérdései a tudás tárgyára (a természetre), a metafizikai kérdések a rendelkezésre álló tudás mibenlétére (hogyanjára és miértjére) irányulnak. Amikor Whitehead kirekeszti a természetfilozófiai vizsgálatból a metafizikai megoldásokat, akkor voltaképpen egy kritikát fogalmaz meg a metafizika aktuális állapotát, vagy a metafizikát helyettesítő, azt felváltó belátásokat illetően: „A tudás tárgyát érintő zavarok egyikét sem lehet úgy feloldani, hogy kijelentjük: van egy tudat, ami felfogja tárgyát.” (TF, 2007, 43). Tárgya az a valami, amire az érzéki tudomásulvétel irányul. A metafizika kanti megközelítésben az elme ön-vizsgálatát, a gondolkodás folyamatáról – és annak lehetőségi feltételeiről – szerzett transzcendentális ismeretek feltárását vállalja magára, ez a valami ugyanakkor, Whitehead belátása szerint, nem magyarázható a felfogóval és a felfogás folyamatával. Egyszerűen azon oknál fogva, hogy nem a felfogó szubjektumhoz, hanem a szubjektumon túli természethez tartozik. Az érzéki tapasztalat szubjektív adata, amely az érzéki tudomásulvétel során keletkezik, éppúgy a természet része, mint az a tapasztalón túli tárgy, melyet a természettudományok különböző mérőszközzel megvizsgálnak:

„A természetfilozófia nézőpontjából minden, ami érzékelt, a természetben van. Nincs választási lehetőségünk. Számunkra a naplemente vörös izzása éppúgy a természet része, mint azok a molekulák és hullámok, amelyekkel a tudósok ezt a jelenséget

magyarázzák. A természetfilozófiára hárul a feladat, hogy elemezze, miként kapcsolódnak össze a természet e különféle elemei.” (TF, 2007, 44).

A whiteheadi kritika tárgyát képező metafizikai álláspont egy kettéosztott valóság-képen alapszik, melyben létezik egy „tudás számára jelenlévő valóság”, amely „önmaga soha nem válik megismertté, hiszen ami ténylegesen ismert, az egy másik fajta létezés, amelyben maga a tudat is közrejátszik.” (TF, 2007, 45). Az előbbi egy kauzális, öntartalmazó valóság, az ’összekoccanó molekulák’ néma valósága, amely külső (ható-)okként kiváltja az érzéki tudomásulvételt, és egészében a tapasztaló elme megismerési folyamatát. Az utóbbi pedig a transzcendentális vizsgálat során feltárt elme valósága, amely tartalmazza „a naplemente vörös izzás”-át, illetve mindazokat a perceptuális, szubjektív adatokat, amiket az elme tapasztalatba foglal. Ezt a valóságot csak olyan elemek alkothatják, melyeket az elme maga hozott létre, és magában hordoz mint tárgyról alkotott képzeteket. Így, e metafizikai álláspont szerint, a valóságról szerzett tudás pusztán az utóbbit érintheti, hiszen az öntartalmazó valóságra nem tehet szert a gondolkodó, aki leképezi, kisajátítja, ezzel pedig megkettőzi azt. Éppen azért, mert az általa felfogott valóság nem lehet más, mint az, amit kisajátított. A kisajátítás az emberi elme működésének, a megismerésnek, lényegi vonása, melyre többek között Kant is rámutatott. Kant a tudás miértjére kérdezett rá, és annál a tudatnál kötött ki, amely felfogja, egyúttal pedig magába is foglalja, kisajátítva, tárgyát (a tárgyról alkotott képzetet). Whitehead is a filozófia alapjául szolgáló tudásból indul ki, de nem a miéértje, hanem annak tartalma érdeklí: miben is áll e tudás? (TF, 2007, 47).

Szemben az eddig tárgyalt állásfoglalással, mely elköveti a természet bifurkációjának, vagy kettéosztásának hibáját, saját metafizikai diszpozícióját Whitehead a következő kijelentésben foglalja össze: „Az effajta metafizikai tudomány tárgya nem a tudás magyarázata, hanem a valóságról alkotott felfogásunk bemutatása annak lehető legnagyobb teljességében.” (TF, 2007, 47). A tudás adott a metafizika számára, mégpedig a természettudományoknak és a természetfilozófiának köszönhetően, a metafizika tárgya azonban többet foglal magában a természetnél. A metafizika és a természetfilozófia közötti legfőbb különbség ugyanis abban áll, hogy a természetfilozófia csak az érzéki észlelés során érzékelt tárgyakat vizsgálja, míg a metafizika tárgya a valóság, azzal a teljesség-igénnyel, hogy vizsgálatának látóköre egyaránt magában kell foglalnia a gondolkodót és a természetet, a kettő szintézisében érve célt. A metafizika feladata, hogy e tudás átfogó, konzisztens interpretációját nyújtsa. Az interpretációnak reflektálnia kell a gondolkodóra, és arra a vele szemben támasztott elvárásra, hogy a vizsgálat során bemutatott valóság nem vonatkoztatható el attól a tényről, hogy a vizsgált adatot, bármennyire is koherens a valósággal, az értelmező gondolja. Egyúttal az interpretációnak rendelkeznie kell a spekulatív bizalommal is arra nézve, hogy a metafizikus megalkotott gondolataival egy önmagán túlmutató működés részese.

A természet bifurkációjának problémája a whiteheadi diagnózis szerint az egész modern filozófiát átfogja, így már megjelenik a kora újkori filozófusoknál is. Locke különbséget tesz elsődleges és másodlagos tulajdonságok között. Illeszkedve gondolatmenetünkben képzet és tárgy megkülönböztetéséhez, a locke-i elsődleges minőségek (sűrűség, alak, kiterjedés) a tárgyak sajátosságaiként kerülnek meghatározásra, tehát függetlenek a megismerő elme tapasztalatától, ezzel szemben a másodlagos minőségek egyedül a képzethez tartoznak, vagyis ahhoz a szubjektív adathoz, melyek csak a megismerő elme tapasztalatában jelennek meg (szín, íz, szag).

Whitehead ugyanakkor nem pusztán a természet kettéosztását ismeri fel a locke-i episztemológiában, de ezzel inkonzisztenciában az egyedi dolgok ideáinak gondolatát is, amely bár ellentmond a tulajdonságok két típusán, a szubsztancia-minőség kategóriapáron és a tabula rasa reprezentációs és szenzualista elméletén alapuló tannak, éppen amikről leginkább ismertté vált Locke, a szerveződés filozófiája mégis ezt a gondolatot ragadta ki, a locke-i filozófia egyik legértékesebb elemeként ítélve meg. Whitehead kritizálja Locke-t a két egymásnak ellentmondó nézet közötti inkonzisztencia miatt, de legfőképpen amiatt, hogy a természet bifurkációját tartalmazó nézettel szemben háttérbe szorította az egyedi dolgok ideájának gondolatát, amely az *Értekezés az emberi értelemről* című főmű harmadik és negyedik könyvében meghatározó jelentőséggel bír. Karsai Gábor Husserlt és Whiteheadet, a fenomenológiát és a szerveződés filozófiát összehasonlító tanulmányában³ a következőket írja, röviden kitérve Locke Whitehead-re gyakorolt hatására:

„*Végső soron* minden ismeret „egyedi dolgokon alapul,” az ún. absztrakt ideákat megelőzik az „egyedi létező ideái.” Azt, hogy mi egy „egyedi dolog,” Locke egy birkával, egy varjúval, egy falevéllal vagy egy homokszemmel illusztrálja, tehát Whitehead szerint nem egyedi színfoltokra, vagy más érzéki adatokra gondol. Egyszer Locke egy „dajkát” említ, akinek az „ideájával” a gyermek rendelkezik. Whitehead felhívja a figyelmet az *egyedi ideák* és az *egyedi dolgok ideáinak* különbségére. Az előbbi a klasszikus szenzualizmus, amikor egyedi ideák alatt az univerzálisokként felfogott érzékleteket vagy benyomásokat értjük. Az egyedi dolgok ideáinak általában azért nincsenek külön neveik, mert túl sok van belőlük, és nem azért, mert ez önmagában lehetetlen volna.” (Karsai, 2005, 171).

Az egyedi dolgok ideáival Locke feltételez egy konkrét valóságot, melyben még nincsenek megnevezve a dolgok, mert túl sokan vannak ahhoz, hogy egymástól elkülönítve mindet megnevezzük. Ezt tekinthetjük a ketté nem osztott természet tapasztalatának, az érzéki tudomásulvétellel Whitehead ebbe az irányba tereli az értelmezőt. A természet kettéosztása akkor következik be, amikor ettől a tapasztalattól elvonatkoztatunk, vagyis olyan „egyedi ideákat” hozunk létre, melyeken keresztül univerzálisokként kezdjük el felfogni a minket ért hatásokat. Innentől fogva nem a lehulló falevél egyedi eseménye ragadja meg a figyelmünket, mert az esemény tapasztalatával a falevél fogalma jut az eszünkbe. A gyermek szemében lehetséges, hogy az éppen lehulló falevél kitűnik halomban heverő társai közül, felismerve a semmi mással össze nem hasonlítható egyediségét nem csupán a falevélnak, de annak az eseménynek is, amelybe a falevél beleágyazódik, legyen az a földre-hullás, vagy az, ahogyan a gyermek tenyerében tanulmányozza.

Amikor elkövetjük a természet bifurkációjának hibáját, kettéosztjuk, nem csupán a természettudományok számára adott természetet, amely nem gondolat, hiszen túl van a gondolkodón, de a természetet felfogó ember tapasztalatát is, különválasztva „a naplemente vörös izzás”-ának perceptuális *élményét*, ami művészeket ihlet meg, fenomenológusokat készlet vizsgálatra, és a „molekulák és hullámok” steril valóságát, azt a tapasztalatot, amire *adatként* a laboratóriumokban dolgozó kutatók tesznek szert. Az egyik oldalon a költői érzékenységnek feltáruló valóság adata mint valóság-élmény áll, a másik oldalon a laboratóriumokban előállított adat, a szubjektum élmény-horizontjától mentesen. A 20. századi filozófia diskurzusát meghatározó dilemmával állunk szemben, mégpedig azzal a kérdéssel, hogy művészet és tudomány

³ Karsai Gábor: *Intencionalitás, prehenzió, konstitúció*

között miként tudjuk kijelölni a filozófia helyzetét, illetve a filozófiának mint folyamatnak az irányát. Bruno Latour Whitehead-tanulmányában⁴ a természet bifurkációjának problémáját elemezve, világosan kijelöli az irányt, azokat a költőket követve, akik gyermeki ártatlansággal és őszinteséggel hittek még a valóság megismerhetőségében: „És mégis, a madár továbbra is úgy viselkedik, hogy nekicsapódik ennek az ablaküvegnek, és a költőknek igazuk van a filozófusokkal szemben – vagy inkább nekünk kell követnünk azokat a ritka filozófusokat, akik elfogadják, hogy a költőket kell követniük a valóság könyörtelen keresésében.”⁵ (Latour, 2014, 96).

Mi a költők valósága, amire Latour az idézetben céloz? Az a (valóság-)tapasztalat, melyet akkor élhetünk át, és amelyről akkor gondolkodhatunk, ha nem követjük el a természet kettéosztásának műveletét. Latour szerint a modern gondolkodás nem csupán azzal követi el a hibát, hogy kettéosztja a természetet és valóság-tapasztalatunkat, de ezzel összefonódva azáltal is, hogy ezt a hibát észlelve, intézkedéseket tesz a hiba orvoslására. A modern filozófia különböző intézkedései a kettéosztott valóság szintetizálására, vagy az egyik oldalra-történő le redukálására törekednek, feltételezve, hogy az egységet interpretáció útján meg kell konstruálni. Ezzel azonban csak tovább-mélyítik a problémát, hiszen ahelyett, hogy rámutatnának a valóság nem-kettéosztott természetére, arra, hogy csak az elme értelmezési struktúrájában van jelen a dichotómia, éppen a probléma forrását erősítik, ami a konkrét valóság-tapasztalat és annak az elmében megjelenő, absztrakt értelmezése közötti összekeverésben áll. Egy olyan probléma orvoslásába tesznek erőfeszítéseket, amely valójában nincs is, ezáltal viszont, ahelyett, hogy kioltanák, ellenkezőleg, éppen életben tartják, sőt felerősítik azt. Konkrét valóságként kezelve azt, ami absztrakció. Az összekeverésen a hangsúly. A kettő (konkrét valóság-tapasztalat és annak absztrakt értelmezése) összekeverésében teljesül be a természet bifurkációja, ami ahhoz vezet, hogy a filozófusok elfelejtenek tapasztalni, mert csak azt tapasztalják meg a világból, amit interpretáció útján maguk építenek bele. Így válik a világ egy absztrakt építménnyé, konstrukcióvá, melyet a nyelv logikai és grammatikai természete határoz meg. Latour a folyót átszelő híd, a hídépítő, a folyó, és a csónak komplex jelenetével világítja meg a helyzetet:

„Képzeld el a következő jelenetet: megpróbálsz hidat építeni egy meglehetősen viharos folyón. Tegyük fel, hogy ennek a folyónak az egyik partja a "társadalmi", a másik, messze, megközelíthetetlen, heves sodrással, sok örvénnyel és veszélyes zuhataggal elválasztott partja pedig a "természeti". Most tegyük fel, hogy ahelyett, hogy megpróbálnánk átkelni ezen a folyón és megépíteni ezt a hidat, úgy döntünk, hogy inkább sodródunk az árral – vagyis belevágunk egy kis kenúzásba, kajakozásba vagy raftingolásba. Akkor a híd hiánya nem is olyan nagy probléma. Ami számít, az az, hogy képes vagy-e felszerelni magad a megfelelő kellékekkel, hogy le tudj menni a folyón anélkül, hogy megfulladnál.”⁶ (Latour, 2014, 96).

⁴ *Mi a stílusa az aggodalomra okot adó kérdéseknek? (What is the Style of Matters of Concern?)*

⁵ „And yet the bird keeps on having the behavior of thrashing against this windowpane, and the poets are proved right against the philosophers—or, rather, we have to follow those rare philosophers who accept that they must follow the poets in their relentless quest for reality.” (Latour 2014. 96)

⁶ Imagine the following scene: you are trying to build a bridge over a rather tumultuous river. Let us say that one bank of this river is the “social” and the other, far away, inaccessible, separated by a violent current, by many eddies and dangerous rapids, is the “natural.” Now suppose that, instead of trying to cross this river and build this bridge, you decide instead to go with the flow—that is, to get involved in a bit of canoeing, kayaking, or rafting. Then the absence of a bridge is not such a problem. What counts is your ability to equip

Latour megkülönbözteti a természetben és a társadalomban kialakuló tapasztalatot. Az előbbire nyilvánvalóan a természettel való találkozás során tehetünk szert: a tűz melege, a madarak éneke, a fű zöldje, a vízcsobogás, a szél érintése, a virágok mintázata, és illata, a Locke-i másodlagos minőségek alkotják ezt a tapasztalatot. Együttal ide tartozik a ragadozó állatok fenyegető jelenléte, a test kiszolgáltatottsága, az árvíz, a hurrikán, a földrengés, szóval mindaz a sok veszély, mellyel szemben az emberi társadalom többé-kevésbé védelmet nyújt. Ezzel párhuzamosan létezik egy másik valóság-tapasztalat is az ember életében, amely a társadalomban való részvétellel alakul ki. Ez a valóság-tapasztalat, a természet merőben szenzuális tapasztalatával szemben, olyan absztrakt entitásokhoz kötődik, melyeket az ember hozott létre a civilizációs fejlődés során: a kultúra, a politika, a gazdaság, a tudomány, a technológia, a vallás, a pszichológia, a filozófia különböző és szerteágazó aspektusai ennek a tapasztalási formának. Latour a csónak metaforájával egy javaslatot tesz a filozófusoknak, mégpedig azt, hogy a szintetizáló intézkedések helyett, próbáljunk meg elindulni a folyó áramlatára bízva magunkat. Ahelyett, hogy létrehoznánk a kapcsolatot természet és társadalom, élet és nyelv között, kezdjük el úgy gondolkodni, hogy a két valóság-tapasztalat gondolkodón túli egységét és a gondolkodóból eredő, feloldhatatlan különbözőségét, és mégis e különbözőség ellenére a két világ összetartozását,⁷ kontrasztját⁸ előfeltételezzük. Latour a különbözőségekre fekteti a hangsúlyt, elkerülve a világ összetartozásának azon értelmezési szokását, amelyben az összetartozás ténye a két valóság-tapasztalat összekeverésében kerül bemutatásra. Nincs híd, a két partot a folyó köti össze, a folyó pedig egy irányba halad. A raftinghoz elhatározásra van szükség, és arra, hogy az értelmező mozgásba lendüljön. Be kell szállnia a csónakba, de onnantól kezdve, hogy beszállt, és eltolta magát a parttól: a folyó sodrásiránya határozza meg az utazás menetét. Ez nagy adag bátorságot, talán elszántságot is igényel. A raftingozás, Whitehead repülő-allegóriájához⁹ hasonlóan, az interpretációs folyamat kiszámíthatatlanságát, az ismeretlenbe történő utazás kockázatosságát, irreverzibilitását és izgalmát, egy új világ felfedezésének lehetőségét fejezi ki.

„Amire meghívlak, az egy kis kajakozás vagy rafting – és attól tartok, egy kis sodródás is. A kérdésem a következő: mi történne, ha ahelyett, hogy megpróbálnánk áthidalni a szavak és a világok közötti távolságot, inkább oldalazva próbálnánk haladni a

yourself with the right paraphernalia so that you can go down the river without drowning. (Latour 2014. 96)

⁷ Jorge Luis Nobo *A kiterjedés és összetartozás whiteheadi metafizikája (Whitehead's Metaphysics of Extension and Solidarity)* című tanulmányában következőket írja: „Whitehead's most fundamental vision of the ultimate nature of reality. The vision in question is the vision of universal solidarity: that the entire universe is somehow to be found within each of its ultimate concrete components or, equivalently, that the final real actualities of which the universe is composed are each in all and all in each.” (Nobo 1986. 14)

⁸ A kontraszt Whitehead egyik metafizikai kategóriaként működő fogalma, amely a Nobo által jelzett összetartozás tényére világít rá. A valóságot alkotó, különböző elemek kontrasztként egyesülnek egymással.

⁹ „A felfedezés valódi módszere olyan, mint a repülés. A repülőgéphez hasonlóan a partikuláris megfigyelés talajáról indul, a képzelet segítségével végrehajtott általánosítás ritka levegőjében repül; végül újra földre száll, hogy a racionális interpretáció által élessé tett, újjáalkotott megfigyelésre tegyen szert. A képzelet segítségével végrehajtott racionalizálás e módszerének sikere azzal magyarázható, hogy amikor a megkülönböztetés módszere kudarcot vall, bizonyos változatlanul jelenlévő tényezők a képzelet-gazdag gondolkodás hatása alatt esetleg mégis megfigyelhetők. Az ilyen gondolkodás szolgáltatja a különbségeket, amelyek a közvetlen megfigyelésből hiányoznak.” (FV 2001. 19)

különböző elemekkel együtt, amelyek látszólag ugyanabba az irányba tartanak?”¹⁰ (Latour, 2014, 96).

Whitehead kérdése, legyen természetfilozófiai, vagy metafizikai a vizsgálati keret, egy irányba mutat: mit tapasztalunk? A válasz pedig úgyszintén megegyezik mindkét oldalon: folyamatokat. Egyaránt folyamatokat lát a természettudós, és a tudatot kutató fenomenológus, vagy a transzcendentális dedukcióval a megismerő elme-működés szabályrendszerét feltérképező Kant. A gondolkodó szubjektum bár fogalmakon, állításokon keresztül fejezi ki önmagát, maga mégsem absztrakt képződmény, léte konkrét, létesülési (becoming) folyamat, folytonos kölcsönhatásban a környezetével történve együtt. Interakcióban él és létezik a világgal, ezt a viszonyt pedig éppen az teszi lehetővé, hogy egy szüntelenül keletkező tapasztalat kíséri végig a vele történő eseményeket. E tapasztalatban bizonyos értelemben összenő (growing together) a világról alkotott tapasztalat a tapasztaló ön-tapasztalatával. Az, hogy a világot miképp tapasztaljuk, attól is függ, és ez meghatározó, hogy miként érezzük magunkat benne. A világot nagyrészt úgy éljük át, ahogyan magunkat érezzük benne, de önmagunkat nem érezhetnénk, ha nem volna a világ, ami megszólít. A hídépítők elfeledkeznek erről az alapvető, közös tapasztalatról, amikor utat építenek magunkból a világ felé. Latour a tudomány pozíciójával kapcsolja össze megkettőzött valóság-tapasztalatunkat, a tudomány adja hozzá a természetben tapasztalt valósághoz önmagát: az absztrakt gondolkodást, a szavak világát. Ez a hídépítők, vagyis a természet bifurkációját művelő tapasztalók szemében, elkerülhetetlenül egy választáshoz vezet a két valóság-tapasztalat között.

„A tudomány hozzáadja magát a világhoz. A hídépítők számára ez a hozzáadás lehetetlen anélkül, hogy ne kellene szembesülniük a következő választással: vagy el kell felejteniük az egyének hálózatait, a berendezések sokaságát, az alkalmak huzavonáit, amelyek lehetővé teszik a tudományt, vagy pedig meg kell tagadniuk igazságértékét, és illúzióvá, de legalábbis társadalmi konstrukcióvá, vagy – valamivel jobb esetben – hasznos konvencióvá kell változtatniuk. Nem csoda: a hídon az egyetlen megengedett mozgás a világ felé vagy a világtól való távolodás.”¹¹ (Latour, 2014, 105).

A természet bifurkációja kettéosztja a valóságot, és választás elé állítja a tapasztalót: vagy a tudomány absztrakt valóság-tapasztalata felé fordul, ennek azonban az az ára, hogy elvonatkoztat a természet valóság-tapasztalatától, és így könnyen elfeledkezhet róla; vagy a világ felé fordul, és érzéki tapasztalatára bízva magát, átéli, belélegzi a világ és önmaga között élő kölcsönhatást, ez viszont azzal a veszéllyel jár, hogy a tudomány és az episztemológia működése devalválódik. A hídépítők mozgásszabadsága beszűkül két, egymást kizáró irányba: vagy a világ, vagy önmaguk felé fordulnak, a kettő egyszerre nem lehetséges. Valójában az itt kirajzolódó probléma át is vezet minket Whitehead másik diagnózisához, melyet először a *Tudomány és a*

¹⁰ „What I invite you to participate in is a little bout of kayaking, or rafting— and also, I am afraid, a bit of drifting. My question is: what will happen if, instead of trying to bridge the distance between words and worlds, we were trying to move sideways along with the various elements that appear to go in the same direction?” (Latour 2014, 96)

¹¹ „Science is *adding itself* to the world. For the bridge-builders this addition is impossible without having to be faced with the following choice: either you have to forget the networks of individuals, the welter of equipment, the pullulations of occasions that make science possible, or else you have to deny its truth value and turn it into an illusion, or at least a social construction, or, slightly better, an useful convention. No wonder: the only movement allowed on the bridge is toward the world or away from it.” (Latour 2014, 105)

Modern Világban fogalmaz meg, és a rossz helyre tett konkrétság fallációjának nevez: „Van egy tévedés; de ez csupán az a véletlen hiba, hogy összetévesztjük az elvontat a konkrétummal. Ez egy példa arra, amit én a 'Rossz Helyre Tett Konkrétság Fallációjának' fogok nevezni. Ez a tévedés a filozófiában egy nagy zavar okozója. Nem szükségszerű, hogy az intellektus beleessen ebbe a csapdába, bár erre nagyon általános a tendencia.”¹² (TMV, 1925, 72). A természet bifurkációjában a valódi zavart nem a valóság-értelmezés során előálló dichotómia jelenti, hanem a dichotómiában szereplő két világ, valóság-tapasztalat összekeverése. Nem az absztrakt gondolkozással van baja Whiteheadnek, ami rárétegződve konkrét valóság-tapasztalatunkra, megkettőzi azt, hanem azzal a *funkcióval*, amelyet működése során betölt. Másképp fogalmazva: az absztrakt gondolkodás diszfunkcionális működése teremti meg ezeket a hibákat vagy csapdákat. E tévedések nem szükségszerűen tartoznak hozzá az emberi megismerőképesség természetéhez, amint Whitehead az idézetben megjegyzi, így elkerülésük nem igényel episztemológiai számvetést, pusztán egy technikai reformot. Egy új módszer kidolgozását, mellyel elkerülhetjük megfajított tévedéseinket. A módszer így összefonódik egy gondolkodásmóddal is, amit a *Folyamat és valóságban* a szerveződés filozófiájának hív Whitehead. A pragmatistákhoz hasonlóan Whiteheadnél is, egy módszerrel kibontakozó gondolkodásmód megvalósulásáról beszélhetünk, ám az ő esetében teljesebb igény fejeződik ki a szisztematikus gondolkodás irányába, mint James-nél vagy Dewey-nál.

A természet bifurkációja és a rossz helyre tett konkrétság csapdája nem egy monista, metafizikai rendszer kidolgozásához vezet, és nem is egy szélsőségesen tapasztalat-orientált gondolkodásmódba, mint ami, mondjuk James esetében, a radikális empiricizmusban kifejeződik. A szerveződés filozófiája egyszerre fordul a tapasztalat, illetve az azt rendszerező és értelmező ész felé, ezáltal egy olyan mozgást végez, amelyet a hídépítők nem ismernek, vagy legalábbis képtelenek megtenni. A szerveződés filozófiájának valóság-értelmezése bár válasz a kettéosztott természet problémájára, de ez a válasz nem egy monista, metafizikai rendszerben teljesül be. A természet bifurkációja felhívja a figyelmünket valamire, aminek az általános tapasztalat ellentmond. Úgy értelmezzük a világot, mintha volna a molekulák és neuronok világa: egy nem emberi valóság, amely nem beszél a nyelvünket, és az értelem minden törekvésére közömbös hallgatással felel; illetve az emberi, perceptuális tapasztalat során adódó tulajdonságok és absztrakt fogalmak világa, egy ember által belakott valóság. A színek, hangok, illatok, a locke-i másodlagos tulajdonságok tartoznak ide, illetve a társadalmi életet meghatározó olyan absztrakciók mint az érték, tudás, szépség, vágy, szabadság, hatalom. Valójában azonban világos, hogy ez a két világ összetartozik. A zöld fűszál és az őt alkotó főmolekulák interakciója egyazon tárgyhoz tartoznak, ez a tárgy pedig egy esemény: a fűszál megszakíthatatlan múltása. A világ megkettőződésének az az oka, hogy mentális természetünk által hozzáadódunk a valóság vizsgált eseményeihez, így a vizsgálattal fellépünk a valóságot alkotó események *színpadára*, magunk is szereplővé válva. A természetben feltételezett kettőség tehát a vizsgálat szituációjához tartozik csupán, nem pedig a valóság természetéhez. Whitehead nézőpontjából ugyanis fizikai és mentális világ között nincs ontológiai különbség, Steven Shavriot idézem: „Whitehead számára nincs ontológiai különbség aközött, amit általában fizikai tárgyakkal, és

¹² „There is an error; but it is merely the accidental error of mistaking the abstract for the concrete. It is an example of what I will call the 'Fallacy of Misplaced Concreteness.' This fallacy is the occasion of great confusion in philosophy. It is not necessary for the intellect to fall into the trap, though in this example there has been a very general tendency to do so.” (TMV 1925. 72)

aközött, amit általában mentális vagy szubjektív aktusoknak nevezünk.”¹³ (Shaviro, 2009, 20). Hozzáadódásunk aktusa tehát nem ontológiai esemény, maga is absztrakció. Pusztán a fennállásáról bizonyosodhatunk meg, arról, hogy ez az aktus bekövetkezett. A világban tapasztalt kettősség absztrakció, Whitehead hosszas filozófiatörténeti elemzése során arra a következtetésre jutott, hogy ezt az absztrakciót nem megfelelő módon értelmezték a filozófusok. A valóság fizikai-mentális, objektív-szubjektív, szubsztancia-tulajdonság, partikuláris-univerzális, objektum-szubjektum, világ-megismerő pólusokra osztása ezt az egyébként absztrakt természetű kettősséget ontológiai különbségként kezeli, és így elköveti a rossz helyre tett konkrétság hibáját, vagyis a konkrét valóság összekeverését a valóságról alkotott értelmezéssel, vagy még pontosabban, a konkrét valóság (metafizikájának) emberi nyelvre történő redukcióját. Elizabeth M. Kraus a *Tapasztalás Metafizikája* címet adta Whitehead-tanulmányának, előfeltételezve, hogy Whitehead számára a konkrét valóság a tapasztalás által, a tapasztalat adatában adódik. A rossz helyre tett konkrétság falláciájával kapcsolatban hangsúlyozza: „A filozófia túl gyakran téveszti össze az elvont eszmék elemzését a valóság értelmezésével, és a metafizikát akaratlanul logikára és/vagy nyelvészetre redukálja.”¹⁴ Az, ami a tapasztalat adatában adott a tapasztaló számára, nem azonos azzal a nyelvvel, ami az adatot leírja. Nyelv nélkül nem pusztán gondolkodni, de tapasztalni se tudnánk, mégis az, ami a tapasztalatban adott, magában rejti azt az ismeretlent, melyből új fogalmak, új kifejezési módok és – formák születnek, gazdagítva egyaránt nyelvünket, fogalomhasználati működésünket, nyelvhasználati szokásainkat és tapasztalási módjaink.

Nem redukálhatjuk a tapasztalatban adott valóságot pusztán a nyelvre, és nem negligálhatjuk a logikának és a grammatikának megkerülhetetlen szerepét akkor, amikor ki akarjuk fejezni tapasztalatunkat. Nem jelent megoldást az anti-intellektualizmus, vagyis az a filozófiai magatartás, amikor az absztrakt és racionális gondolkodásnak, az észnek, a konzisztens, logikus és koherens, szisztematikus fogalomhasználatnak és ítéletalkotásnak azon képességével fordulunk szembe, amely a felvilágosodás óta a filozófia trónján foglal helyet. Whitehead, a pragmatisták kísérletező természetéhez hűen, az új kifejezési módokat keresi, mellyel korának rohamos léptékű tudományos fejlődésével lépést tartva, egy adekvát közlési formát tesz lehetővé az aktuálisan felfogható valóságról. Egyúttal hisz az ész hatalmában, abban, hogy ennek a közlési formának logikusnak, konzisztensnek, koherensnek és szisztematikusnak kell lennie. Ezenfelül pedig nem pusztán az absztrakt gondolkodás hatalmában, rendszerteremtő és adekvát valóság-értelmező erejében hisz, de abban is, hogy a filozófiatörténetet behálózó fogalmak szövedéke egy organikus és progresszív folyamat-együttest alkot. Az absztrakt gondolkodás tehát, a szerveződés filozófiájának értelmezése szerint, halad egy önmagán túlmutató cél felé. Működésével önmagát alakítja, és működésének tendenciái éppen ebből a mozzanatból kiindulva értelmeződnek. Whitehead egyszerre fordul a pragmatisták tapasztalata, és a természetben lüktető élet felé, Nietzsche és Bergson nyomdokaiban, és ezt nem egy szintetikus művelettel végzi el, ahogyan a 'hidépítők' tennék. Nem fűzi egybe a konkrét valóságot az absztrakttal, így elkerülve azt a veszélyt, hogy összekapcsolásuk a kettő összekeverésében végződik. Emellett egyenlő hangsúlyt

¹³ „For Whitehead, there is no ontological difference between what we generally call physical objects and what we generally call mental or subjective acts.” (Shaviro 2009, 20)

¹⁴ „Too often, philosophy mistakes an analysis of abstract ideas for an interpretation of reality and unwittingly reduces metaphysics to logic and/or linguistics.” (Kraus 25)

fejtet mindkét pólusra, aminek gesztusteremtő értéke van, ezzel ugyanis egy filozófiai attitűdöt kíván meghonosítani a filozófiában. Ezért jegyzi meg a *Folyamat és valósághoz* írt előszóban: „Sokkal tartozom továbbá Bergsonnak, William Jamesnek, illetve John Dewey-nek. Gondjaim egyike éppen az volt, hogy gondolkodási típusukat megszabadítsam az anti-intellektualizmus vádjától, mellyel helyesen vagy helytelenül illették.” (Whitehead, 2001, 11).

Whitehead módszere az interpretáció. Debaise alapelvéből¹⁵ kiindulva, az értelmezés egy spekulatív gondolat, amely a hatások művészeteként válik az értelmezőt alakító és legfőképpen alkotó műveletté. A kérdés ezek után következőképpen artikulálható: hogyan sajátítsuk el az értelmezés whiteheadi módszerét, vagyis miként használjuk a metafizika nyelvét, fogalmi eszköztárát, hogy ne essünk a rossz helyre tett konkrétság csapdájába? Whitehead metafizikai reflexiói közül egy kulcsfontosságú részletet idézek:

„A filozófia magyarázó célját gyakran félreértik. Az a feladata, hogy megmagyarázza az absztraktabb dolgok felmerülését a konkrétabb dolgokból. Teljes tévedés azt kérdezni, hogy egy konkrét partikuláris tény miként épülhet fel univerzálisokból. A válasz: sehogyan. Az igazi filozófiai kérdés a következő: hogyan mutathat fel egy konkrét tény olyan entitásokat, melyek tőle elvonatkoztatottak, s melyekben a saját természete révén mégis részesül?” (FV, 2001, 35).

Mit is jelent ez az interpretáció módszerére vonatkoztatva? Az interpretáció célja nem a tapasztalatban adott adat magyarázata, hanem azoknak a fogalmaknak, melyeket a tapasztalat kifejezése során alkalmazunk. Akkor követjük el a rossz helyre tett konkrétság falláciáját, amikor az értelmezés folyamatában fogalmainkat „konkrét partikuláris tényekre” vonatkoztatjuk magyarázó céllal. Ezáltal ugyanis a nyelven keresztül megragadott világot állítjuk a tapasztalatban adott konkrét valóság helyébe ahelyett, hogy kifejeznénk a rendelkezésre álló fogalmainkkal az átélt tapasztalatot, vagy – amennyiben még nem áll rendelkezésünkre a megfelelő kifejezési forma – engednénk, hogy a kifejezés alkotó műveletéből egy új, adekvát fogalom világra jöhessen. Emiatt az absztrakt gondolkodás önmagát alakító, progresszív folyamata megreked, mivel képtelenné válik az újat-mondásra. A gondolkodó nem pusztán a konkrét partikuláris tényekből álló valóságról feledkezik el e csapdában, de saját maga konkrét létezéséről is, a fennálló gondolatokkal azonosítva önmagát. Azt feltételezve, hogy konkrét léte egy fennálló állapot, amelyet predikatíve állíthat önmagáról. A gondolkodó konkrét léte, Whitehead feltételezése szerint, ellenben létesülés, a gondolatokat összekötő, szabályozó (feltételeket-adó) és vezérlő (cél-t-adó) tendencia. Az interpretáció során a gondolatok olyan közlekedési eszközök, melyekre a gondolkodó azért száll fel, hogy bejárhassa önmagát, elméjében – vagy tudatában – felfedezve a gondolkodásmódok sokszínű birodalmát. A gondolkodó nem azonos az aktuális gondolkodásmóddal vagy világnézettel, amelyen keresztül éppen meghatározza önmagát és a világot, az interpretáció egyik célja, értelmezésem szerint, éppen ennek az igazságnak a felmutatása. A gondolkodó nem a gondolataiban érhető tetten, hanem a gondolatok közötti átmenetben.

¹⁵ Az alapelvet két, egymással összefüggő állításban ragadtam meg:

(1.) „A módszer a *hatások művészeteként* kerül bemutatásra.” (Debaise 2017. 9)

(2.) „A spekulatív gondolat egy módszer, az értelmezés egy módszere.” (Debaise 2017. 18)

Az ember létezése eleve feltételez egy értelmezői viszonyt, önmaga és a világ felé. Életünk egy narratív folyamat, a nyelvben élünk, tapasztalatainkkal és élményeinkkel a világot csak annyiban lakjuk be, amennyiben a nyelvet, hiszen mindazt, amit fontosnak tartunk, többé-kevésbé kielégítően, de kifejezzük. A rossz helyre tett konkrétság falláciája nem az absztrakt gondolkodás kritikája, éppen ellenkezőleg, a diagnózissal Whitehead az absztrakciók felé fordul, hangsúlyozva jelentőségteljes szerepüket abban a feladatban, hogy az ember megfelelőképpen tudja betölteni szerepét a világot alkotó folyamatokban. Ahogy Gaskill és Nocek fogalmaz a *Whitehead Csábítása (Lure with Whitehead)* című tanulmánykötethez írt előszóban: „a filozófia feladata nem az absztrakciók megtámadása, hanem az, hogy kezelje, sőt gondozza őket, megakadályozva, hogy bármelyiket is tévesen konkrétabbnak vagy kimerítőbbnek tartsák, mint amilyen...”¹⁶ (Gaskill & Nocek, 2014, 9-10). A spekulatív gondolat akkor válik értelmezéssé, amikor általa betekintést nyerhetünk a gondolkodás folyamatába, vagyis értelmével behív önmagába. Ekkor nem pusztán a gondolatot ismerjük meg, hanem azt a folyamatot is, ahogyan többed magával – a vele összefüggő többi gondolattal – önmaga állításáig megérkezik. A gondolkodót alkotó gondolkodás-folyamatot ismerhetjük így meg, a gondolatok – és velük együtt a gondolkodó – teremtéstörténetét. Későbbiekben látni fogjuk, Whitehead az értelmezést az imaginatív racionalizálás módszereként határozza meg. Beszédes a név, ugyanis benne kifejezésre jut a szerveződés filozófiájának azon sajátossága, különösen a pragmatisták és az életfilozófiák kontextusában, hogy Whitehead a fallácia elkerüléséhez a racionalizmus követelményrendszerének (logika, konzisztencia, koherencia, szisztematikusság, szükségyszerűség) eleget tevő absztrakt gondolkodásmódot adekvát közlési formának tekinti, így nem kanyarodik el egy kevésbé racionális, inkább intuitív vagy poétikus stílus irányába: „És ahogy az imaginatív racionalizálás módszere sugallja, e hiba elkerülésének módja nem az, hogy kivonjuk a gondolatot, és így intuitívabb utakon jutunk el a konkrétumhoz, hanem inkább olyan absztrakciókat adunk hozzá, amelyek képesek számot adni arról az absztraháló folyamatról, amellyel a gondolat eljut az állításaihoz.”¹⁷ (Gaskill & Nocek, 2014, 9-10.).

A rossz helyre tett konkrétság falláciája az absztrakt gondolkodás whiteheadi értelmezéséhez vezetett el. Eszerint a metafizika eszköztárát alkotó fogalmak, ítéletek, alapelvek egy önmagát alakító folyamat részei, mely egyúttal a fejlődés irányába tart, vagyis az irány meghatározott, éppen önmaga aktuális pozíciója által, így pedig az absztrakt gondolkodás tendenciája az önmeghaladás. Az önmeghaladás mint értelmezői tett a gondolkodó ön-azonossággá rögzült pozícióját írja újra. Ebből következik az is, hogy az interpretáció módszere, a szerveződés filozófiájának szemszögéből, az értelmező önmeghaladásának technikai feltételeit teszi lehetővé. Értelmezésem során ezt szem előtt tartva járok el. Bár még nem neveztük nevén a harmadik falláciát, felvezetése, az előbbi, absztrakt gondolkodás természetét érintő gondolatokkal, valójában megtörtént. A hibát a tökéletes szótár falláciájának nevezi Whitehead, késői, 1938-as főművében, a *Gondolkodásmódokban*. Azonbelül is *A filozófia célja (Aim of Philosophy)* címet viselő epilógusban. Tulajdonképpen

¹⁶ „philosophy’s task is not to attack abstractions but to manage them, even care for them, by preventing any one of them from being mistaken as more concrete or exhaustive than it is...” (Gaskill, Nocek 2014. 9-10)

¹⁷ „And as the method of imaginative rationalization suggests, the way to avoid this error is not to subtract thought, thereby arriving at the concrete via more intuitive routes, but rather to add abstractions that can account for the abstracting process by which thought arrives at its claims.” (Gaskill, Nocek 2014. 9-10)

tekinthetjük a következő idézetet, egyfajta összegző erejű számvetésnek Whitehead metafizikai reflexióit illetően.

„A Tökéletes Szótár Falláciája két iskolára osztja a filozófusokat, nevezetesen a 'kritikai iskolára', amely elutasítja a spekulatív filozófiát, és a 'spekulatív iskolára', amely magába foglalja azt. A kritikai iskola a szótár keretein belüli verbális elemzésre szorítkozik. A spekulatív iskola a közvetlen belátásra apellál, és igyekszik annak jelentését további, az ilyen konkrét belátást elősegítő helyzetekre való hivatkozással jelezni. Ezután kibővíti a szótárt. Az iskolák közötti eltérés a biztonság és a kaland közötti vita. A kritikai iskola erőssége abban rejlik, hogy az evolúciós tan soha nem került be radikális értelemben az ókori tudományosságba. Így keletkezik az emberi elme egy rögzített specifikációjának előfeltétele; és ennek a specifikációnak a tervezete a szótár.”¹⁸ (GM, 1938, 236).

Latour jelenetére visszautalva, a kritikai iskola képviselői a hídépítők, akik két egymást kizáró irányt ismernek, vagy a világ és a tapasztalat pluralitása, heterogenitása, partikularitása felé fordulnak, vagy egy fordulattal megkerülve az előbbit mint olyat, ami nem vezet valódi ismerethez, az önmegismerést választják, elmerülve az absztrakt gondolkodás mélységeibe. A hídépítők mozgásteretisége egy választásra korlátozódik a két irány között. A spekulatív iskola képviselői pedig azok a 'csónakba szálló' kalandvágyók, akikben a filozófia egy olyan szellemi utazásként realizálódik, ami bizonyos értelemben kockázattal jár, hiszen a biztonságot jelentő gondolkodási szokások, rögzült nézetek működésével szemben fejt ki aktivitást. Whitehead racionalizmusának ez az aktivitás a kulcsa. A spekulatív filozófia így a filozófia eszköztárát jelentő szótár kitégítésének eseményhorizontján kerül meghatározásra. A kritikai iskola a szótárt változtatás nélkül veszi át, majd elemzi, kevésbé a szótárra, sokkal inkább az elemzés módjára fekteti a hangsúlyt, feltételezve, hogy a szótár adott, a filozófiának mással van feladata. E feltételezéssel szemben pozícionálódik a spekulatív iskola: a filozófia feladata nem a szótár elemzése, hiszen ezáltal az interpretáció a szótárban fennálló feltételekhez kötött, az interpretáció célja ellenben, amint láttuk, éppen e feltételek újraírásában határozódik meg. Amikor új fogalmakat vezetünk be a szótárba, a szótár feltételrendszere átalakul. Az interpretáció a közvetlen belátást veszi alapul, a szótárban rendelkezésre álló eszköztár pedig e belátás kifejezését szolgálja. A kritikai iskola azt a kérdést teszi fel: hogyan elemezhető a szótár? A spekulatív iskola pedig azt: kifejezhető-e egy konzisztens szótárban mindaz, ami a közvetlen belátás során és a tapasztalatban adott a számunkra? Újrafogalmazva a kérdést: hogyan végezzünk el egy olyan interpretációt, mellyel a tapasztalat sokszínűségét anélkül sikerül összefognunk, hogy a szótár szét ne essen inkonzisztens részekre?

A tökéletes szótár fallációját azért követik el a kritikai iskola képviselői, Whitehead érve szerint, mert az antik filozófiában az evolúció doktrínája számottevő jelentőségre nem tett szert. Így az emberi elmét, az absztrakt gondolkodást, és az értelmezés eszköztárát jelentő, filozófiai nyelvet egy olyan, kiegészítést nem igénylő szótárként

¹⁸ „The Fallacy of the Perfect Dictionary divides philosophers into two schools, namely, the 'Critical School' which repudiates speculative philosophy, and the 'Speculative School' which includes it. The critical school confines itself to verbal analysis within the limits of the dictionary. The speculative school appeals to direct insight, and endeavours to indicate its meanings by further appeal to situations which promote such specific insights. It then enlarges the dictionary. The divergence between the schools is the quarrel between safety and adventure. The strength of the critical school lies in the fact that the doctrine of evolution never entered, in any radical sense, into ancient scholarship. Thus there arises the presupposition of a fixed specification of the human mind; and the blue print of this specification is the dictionary.” (GM 1938. 236)

veszi alapul a modern filozófia is, ami által rendelkezésére áll minden gondolat, közlési és kifejezési forma, amelyre szerteágazó megismerése során szüksége lehet. Amikor akadályba ütközik, vagy az elemzés módját teszi felelőssé, vagy a szótár korlátozottságát, ahol Whitehead gondolkodási hibákra, ott falakra mutatva rá, Wittgensteinnel szólva: „Amit egyáltalán meg lehet mondani, azt meg kell mondani világosan; amiről pedig nem lehet beszélni, arról hallgatni kell.” (Wittgenstein, 1963, 111) Victor Lowe *Whitehead Megértésese (Understanding Whitehead)* című, klasszikusnak számító értelmezésében a következőképpen írja körül e tévedést:

"Whiteheadet elsősorban azért nehéz megérteni, mert evidenciaként azt feltételezzük, hogy már tudatosan birtokunkban van az összes alapvető gondolat, amely az emberi tapasztalatra alkalmazható, és a megfelelő szavak, amelyekkel kifejezhetjük őket. Ezt nevezte ő a Tökéletes Szótár Falláciájának. A nyelvhasználat rögzíti régi gondolkodási sémáinkat, így a nyelvnek újszerű fordulatot kell adnunk, ha egy új gondolatot pontosan ki akarunk fejezni. Egy valóban új filozófiát a legnehezebb a világon olvasni. Whitehaddal szemben e tekintetben számtalan panasz hangzott el. A huszadik századi gondolkodók közül az egyik legtöbbet idézett és legkevésbé elfogadott emberré vált."¹⁹ (Lowe, 1962, 16).

Az absztrakt gondolkodás funkciója az ember tapasztalási folyamatában az, hogy a megismerőt visszavezesse ahhoz a konkrét valóság-tapasztalathoz, melyből elvonatkoztatás útján keletkezik. A gondolkodó egyszerre egy absztrakt képződmény, amennyiben a gondolatai alkotják, és a gondolataitól elvonatkoztatva nem létezik. Egyszerre ugyanakkor egy konkrét tapasztalat is, ami a szerveződés filozófiájának metafizikai meggyőződése szerint, a valóság közvetlen belátását tartalmazza. Hogyan fejezhető ki ez a belátás anélkül, hogy a gondolatok a gondolkodás folyamata során ne lépjenek a helyébe? Whitehead esetében gondolkodásmód, nyelvhasználat és a valóság megismerése kölcsönösen feltételezik egymást. Ahhoz, hogy a valóságról adekvát képet kapjunk, szükségünk van egy speciális, hétköznapitól eltérő nyelvhasználatra, kifejezési formára és kifejezési módra: az interpretáció módszerére; és egy gondolkodásmódra, melyben a racionalizmus és a pragmatizmus hagyománya különleges keveréket alkot. A metafizikát és általánosan a filozófiát meghatározó eszméknek nem pusztán igaznak kell lenniük, hanem aktívnak is, ez pedig csak akkor lehetséges, ha az eszméket használó metafizikus társadalomformáló hatást fejt ki gondolataival. Ezért, Whitehead számára, a legmeghatározóbb érték a gondolatok megfogalmazása során az újdonság (novelty): „A filozófia célja a társadalmi rendszert megvilágító alapvető eszmék aktív újszerűségének fenntartása.”²⁰ (GM, 1938, 237). Az újdonságot kutatja gondolataival, szokatlan nyelvezetével. Célja, megítélésem szerint, az, hogy kiváltsa a rácsodálkozást az értelmezőből. A rácsodálkozás pedig, úgy

¹⁹ „The main reason why it is hard to understand Whitehead is that we naturally suppose we already have in our conscious possession all the fundamental ideas which are applicable to human experience, and the right words to express them. That is what he called The Fallacy of the Percept Dictionary. The usages of language enshrine our old patterns of thought, so that language has to be given a novel twist if a new idea is to be accurately expressed. A genuinely new philosophy is the hardest thing in the world to read. Complaints against Whitehead on this score have been legion. He has become one of the most quoted and least accepted of twentieth-century thinkers.” (Lowe 1962. 16)

²⁰ „The use of philosophy is to maintain an active novelty of fundamental ideas illuminating the social system.” (GM 1938. 237)

gondolom, előfeltétele a metafizikai vizsgálatnak, vagyis a valósággal való találkozás csábító eseményének.

Azon idézetek, melyeket lábjegyzetben eredeti nyelven is feltűntettem, saját fordítások.

Rövidítések:

FV: Folyamat és valóság: Process and Reality

GM: Gondolkodásmódok: Modes of Thought

TF: A természet fogalma: Concept of Nature

TMV: Tudomány és Modern Világ: Science and the Modern World

Irodalom

- Debaise, D. (2017). *Speculative Empiricism: Revisiting Whitehead*. Edinburgh: Edinburgh University Press. Fordította: Tomas Weber.
- Gaskill, N., & Nocek, A. J. (2014). An Adventure of Thought. In N. Gaskill & A. J. Nocek (Ed.), *The Lure of Whitehead* (1-43). Minneapolis, London: University of Minnesota Press.
- Karsai, G. (2005). Intencionalitás, prehenzió, konstitúció. In Ella Csikós & Gábor Karsai (Ed.), *Folyamat és kaland: Tanulmányok Whitehead filozófiájáról* (161-186). Veszprém: Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány.
- Kraus, E. M. (1998). *The Metaphysics of Experience: A Companion to Whitehead's Process and Reality*. New York: Fordham University Press.
- Latour, B. (2014). What Is The Style of Matters of Concern? In N. Gaskill & A. J. Nocek (Ed.), *The Lure of Whitehead* (92-127). Minneapolis, London: University of Minnesota Press.
- Lowe, V. (1962). *Understanding Whitehead*. Baltimore: The Johns Hopkins Press.
- Nobo, J. L. (1986). *Whitehead's Metaphysics of Extension and Solidarity*. N.Y.: State University of New York Press.
- Shaviro, S. (2009). *Without Criteria: Kant, Whitehead, Deleuze, and Aesthetics*. Cambridge, London: The MIT Press.
- Stengers, I. (2014). A Constructivist Reading of Process and Reality. In N. Gaskill & A. J. Nocek (Ed.), *The Lure of Whitehead* (43-65). Minneapolis, London: University of Minnesota Press.
- Whitehead, A. N. (2007). *A természet fogalma*. Budapest: Typotex Kiadó. Fordította: Szabados Levente.
- Whitehead, A. N. (2001). *Folyamat és valóság: Értekezés a Kozmológiáról – Gifford Előadások az Edinburgh-i Egyetemen, 1927-28*. Budapest: Typotex Kiadó. Fordította: Főríz László és Karsai Gábor.
- Whitehead, A. N. (1938). *Modes of Thought*. New York: The MacMillan Company.
- Whitehead, A. N. (1925). *Science and the Modern World*. New York: The MacMillan Company.
- Wittgenstein, L. (1963). *Logikai-filozófiai Értekezés*. Budapest: Akadémiai Kiadó. Fordította: Márkus György.